

СВЕРДЛІЧЕНКО В. П.,
викладач кафедри цивільно-правових
дисциплін юридичного факультету
(Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна)

УДК 347.121.1

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА НА ЧЕСТЬ, ГІДНІСТЬ ТА ДІЛОВУ РЕПУТАЦІЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОГО АБО ВОЄННОГО СТАНУ

У статті проаналізовано питання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Установлено, що під межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану слід розуміти рамки, визначені особою-носієм під час вибору способу виконання можливостей, закладених у змісті цього права, що повинні відповідати правовим рамкам, установленим законодавцем та відображеним у законодавстві.

Ключові слова: межі здійснення суб'єктивних прав, право на честь, гідність та ділову репутацію, надзвичайний та воєнний стан.

В статье проанализирован вопрос пределов осуществления права на честь, достоинство и деловую репутацию в условиях чрезвычайного или военного положения. Установлено, что под пределами осуществления права на честь, достоинство и деловую репутацию в условиях чрезвычайного или военного положения следует понимать рамки, определенные лицом-носителем при выборе способа исполнения возможностей, заложенных в содержании этого права, которые должны соответствовать правовым рамкам, установленным законодателем и отраженным в законодательстве.

Ключевые слова: пределы осуществления субъективных прав, право на честь, достоинство и деловую репутацию, чрезвычайное и военное положение.

In the article a question of the limits of the right to honor, dignity and business reputation in emergency or military situations is analyzed. It was found that under the limits of the right to honor, dignity and business reputation in emergency or military situations is to be understood the scope defined by the face-carrier when choosing the method to execute, embedded in the content of these rights, which must comply with the legal framework laid down by the legislator and reflected in the legislation.

Key words: limits of the realization of the subjective rights, right to honor, dignity and business reputation, emergency and military situations.

Вступ. Одне з центральних місць серед питань, що виникають під час здійснення суб'єктивних цивільних прав, займає питання меж їх здійснення. Виконуючи ті чи інші правомочності, що складають зміст суб'єктивного цивільного права, особа не може діяти безмежно, оскільки вона завжди перебуває у взаємодії з іншими особами, які також здійснюють своє суб'єктивне право, спираючись на власні інтереси, а тому без установлення чітких меж здійснення тих чи інших прав особа може порушити права інших осіб. Під час дії надзвичайного або воєнного стану це питання набуває ще важливішого значення, оскільки введення такого стану – це завжди порушення нормальної життєдіяльності суспільства, установлення переліку обмежень у здійсненні прав фізичних та юридичних осіб. За цих умов особа перебуває в стані хвилювання та стресу, а тому межі здійснення її прав можуть «розмиватися» в її свідомості.

Питання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав є актуальним, досить глибоко дослідженим та популярним серед вітчизняних і зарубіжних науковців. Цим питанням займалися такі вчені, як М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, Д.В. Боброва, А.В. Венедиктов, О.О. Волков, В.П. Грибанов, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, В.І. Емельянов, С.Г. Зайцева, І.В. Жилінкова, Л.О. Красавчикова, В.М. Коссаєв, Н.С. Кузнєцова, І.М. Кучеренко, В.В. Луць, Є.О. Мічурин, І.В. Міщенко, В.М. Пашина, О.О. Поротікова, П.М. Рабінович, О.В. Розгон, О.В. Сауніна, І.В. Спасибо-Фатєєва, М.О. Стефанчук, Р.О. Стефанчук, Є.О. Суханов, К.М. Тоцька, Є.О. Харітонова, Я.М. Шевченко та ін.

Однак питання меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію, зокрема під час дії надзвичайного або воєнного стану, є недослідженим та потребує уваги науковців.

Постановка завдання. Метою статті є визначення меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Результати дослідження. Нормативно-правове регулювання меж здійснення суб'єктивних цивільних прав знаходить свій прояв у ст. 23 Конституції України, де зазначено, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права й свободи інших людей. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) у ст. 13 містить норму про те, що особа здійснює цивільні права в межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. Цією статтею також установлений обов'язок особи утримуватися від дій, які могли би порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині; міститься вказівка на недопущення дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, зловживання правом, використання прав із метою неправомірного обмеження конкуренції, зловживання монополюним становищем, а також недопущення недобросовісної конкуренції, а ч. 4 згаданої статті вказує на те, що особа повинна додержуватися моральних засад суспільства під час здійснення цивільних прав.

У літературі наявні різні погляди стосовно юридичної природи категорії «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав». Чимало вчених ототожнюють розуміння меж здійснення суб'єктивних прав просто з межами суб'єктивних прав. Д.В. Горбась вказує, що всі погляди науковців на межі здійснення суб'єктивних цивільних прав можна поділити на дві групи: перші автори підтримують таку позицію, відповідно до якої поняття «межі здійснення суб'єктивного цивільного права» – це самостійне й окреме від меж суб'єктивного права поняття; інша група вважає недоцільним існування такого поняття в цивільному праві та вказує, що межі здійснення суб'єктивного цивільного права – це, власне, і є межі суб'єктивного права. Сам же автор категорично не підтримує ані першу, ані другу позицію, зазначаючи, що в кожній є як сильні, так і слабкі, суперечливі місця [1, с. 206–207]. О.В. Волков, розрізняючи універсальні та спеціальні межі здійснення прав, вказує, що під універсальними межами здійснення прав розуміється наявність у складі кожного суб'єктивного цивільного права особливого системного обов'язку – не перетворювати своє право на засіб для безправ'я, тобто завжди діяти добросовісно та розумно. Його позиція стосовно меж здійснення суб'єктивного цивільного права та меж суб'єктивного цивільного права така: «Якщо йдеться про співвідношення двох границь, двох меж у змісті суб'єктивного цивільного права, межі здійснення – це вже не універсальні, не загальні, не зовнішні границі права, а суб'єктивні, внутрішні, спеціальні межі, що утворюють поряд із зовнішніми єдиний зміст суб'єктивного цивільного права» [2, с. 217]. О.О. Маліновський поділяє межі суб'єктивного права на об'єктивні та суб'єктивні. Автор пише: «Межі, що встановлюють рамки конкретних суб'єктивних прав, можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивні межі окреслюються чинним законодавством (об'єктивним правом), суб'єктивні – визначаються самим суб'єктом права». До меж, що мають об'єктивний характер, автор відносить межі об'єктивного права, а поняття «межі здійснення суб'єктивного права» відносить до меж, що мають суб'єктивний характер [3]. Принципово іншої позиції дотримується В.І. Ємельянов. На його думку, межі здійснення суб'єктивного цивільного права співпадають із межами суб'єктивного цивільного права. Розмірковуючи над визначенням «зловживання цивільними правами», що надане В.П. Грибановим та яке являє собою дію, що виходить за границі однієї моделі поведінки – меж здійснення цивільного права, але знаходиться в межах іншої моделі – суб'єктивного цивільного права, автор вказує, що «прихильники цього визначення стверджують, що суб'єктивне право до початку його здійснення є мірою можливої дозволеної поведінки. Коли ж суб'єктивне право починає здійснюватися, міра дозволеної поведінки стає іншою, скорочується до розмірів меж здійснення цивільного права, з чого неминуче випливає висновок про те, що існує одна міра дозволеної поведінки для потенційного, абстрактного суб'єктивного права, а інша – для права здійснюваного» [4, с. 21].

Ми ж дотримуємося такої позиції. Поняття «межі суб'єктивних цивільних прав» є доволі широким та складним, а тому включає в себе як статичний, так і динамічний бік. Власне, статичний бік і відображає поняття «межі суб'єктивних цивільних прав». Вони не залежать від волі правомочної особи через те, що визначаються законодавцем та мають імперативний характер. Поняття ж «межі здійснення суб'єктивних цивільних прав» є відображенням динамічного боку суб'єктивного права, його здійснення, безпосередньо пов'язане з волевиявленням уповноваженої особи та має диспозитивний характер. Так, межами суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є деякі загальні межі (визначені ст. 13 ЦК України, а саме: обов'язок особи утримуватися від дій, які могли би порушити права інших осіб, та заборона дій, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі) та межі, визначені іншими законами (наприклад, заборона використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі й гідності особи [5]; обов'язок працівників телерадіокомпаній не допускати поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують

права й законні інтереси громадян, принижують їхню честь і гідність [6] та ін.). Межами здійснення суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану визнаються ті рамки, які визначає для себе сама особа – носій згаданого права, обираючи той чи інший спосіб його здійснення. Однак рамки здійснення цих прав, визначені самою особою-носієм, повинні відповідати тим рамкам, які встановлені законодавцем та відображені в законодавстві. Так, заборона порушення прав інших осіб – це межі суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану; межі здійснення суб'єктивного права на честь, гідність та ділову репутацію за таких умов являють собою ті рамки, які сама особа-носіє визначає для себе під час вибору способу здійснення згаданих прав, виходячи з вимог справедливості, добросовісності та розумності. Це може бути використання таких способів та форм здійснення права на честь, гідність і ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, які не здатні порушити права, свободи та законні інтереси інших осіб. Межі здійснення суб'єктивного права обов'язково повинні відповідати вимогам справедливості, добросовісності та розумності.

У цивілістичній доктрині межі здійснення суб'єктивних цивільних прав досить часто прирівнюють до певних заборон, границь такого здійснення, що визначаються законом [7, с. 283; 8; 9, с. 180; 10, с. 168;]; рідше – до сукупності конкретних правомочностей [11, с. 138]; до способів, якими правомочна особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні цих прав [12, с. 51; 13, с. 4]; до правових рамок [14, с. 76–77]; до суспільно-правових стримуючих стимулів поведінкової активності [15, с. 114].

Під час установаження юридичної природи меж здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану необхідно визначитися з поняттям «обмеження» та зі співвідношенням понять «межі» й «обмеження» в процесі здійснення суб'єктивних прав. Згідно з довідковою літературою межа – це 1) просторова або часова границя чого-небудь; 2) останній, крайній ступінь чого-небудь [16]; початок або кінець, грань, розділ, край, рубіж або границя [17]. Обмеження – це правило, що обмежує які-небудь дії, права; обмежити – поставити в певні рамки, границі, визначити якими-небудь умовами, а також зробити менше, скоротити обсяг чого-небудь [16].

У літературі наявні різні погляди стосовно меж і обмежень. Як правило, цивілісти виділяють такі положення в їх співвідношенні: поняття «межі» ширше, ніж поняття «обмеження», оскільки межі дають уповноваженій особі досить багато варіантів поведінки, у той час як обмеження, навпаки, звужують, зменшують кількість останніх; межі є відображенням позитивного аспекту, а обмеження – негативного, оскільки звужують або виключають окремі можливості здійснення того чи іншого права; межі та обмеження не впливають на зміст прав, вони ускладнюють їх здійснення, тобто впливають на їхній обсяг, на поведінку правомочних осіб; межі містять загальні вимоги, а обмеження – конкретні, що вказують на дозволи та заборони [12, с. 62; 11, с. 138–139; 14, с. 76–77; 24, с. 6; 25]. Отже, в юридичній площині треба відрізнити поняття «межі» та «обмеження», враховуючи їх етимологічну та правову природу; було б неправильно їх змішувати та підміняти один одним.

Однак слід урахувати ще одну особливість: усі перелічені вище характеристики меж та обмежень, як правило, були виявлені цивілістами під час дослідження майнових прав. Тоді виникає запитання: чи можна порівнювати межі здійснення майнових прав та межі здійснення немайнових прав? На наш погляд, відповідь міститься в природному характері останніх. Як правило, межі здійснення майнових прав визначені законом або договором та є більш конкретними (на відміну від меж здійснення немайнових прав). Визначити межі останніх дуже складно, тому законодавець дає можливість більш вільних дій особі-носію під час їх здійснення, закріпивши у ст. 272 ЦК України лише вказівку на те, що фізична особа здійснює особисті немайнові права самостійно, а у ст. 278 – заборону поширювати інформацію, якою порушуються особисті немайнові права. Така заборона збігається з вимогою ч. 2 ст. 13 ЦК України щодо обов'язку особи утримуватися від дій, які могли би порушити права інших осіб. Вважаємо, що до меж здійснення особистих немайнових прав доречно застосувати таке правило: дозволено все, що не заборонено законом, а це – заборона порушувати права інших осіб, зокрема заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права, і обов'язок утримуватися від дій, які можуть порушити права інших осіб. Це, звичайно, загальне правило, адже законодавцем можуть бути встановлені й більш конкретні межі для тих чи інших видів особистих немайнових прав залежно від їхньої специфіки.

Щодо обмеження права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану, то Конституція України у ст. 64 містить заборону обмеження права на повагу до гідності особи в умовах надзвичайного або воєнного стану, не згадуючи про честь та ділову репутацію. ЦК України в ч. 2 ст. 274 містить вказівку на те, що обмеження особистих немайнових прав фізичної особи, установлених цим Кодексом та іншим законом, можливе лише у випадках, передбачених ними. Однак, закріпивши право на повагу до гідності та честі, а також право на недоторканність ділової репутації, законодавець не прописав у ЦК України положення щодо обмеження згаданих прав. Виходячи з того,

що честь та гідність являють собою єдине особисте немайнове благо, вважаємо, що право на честь і гідність не підлягає обмеженню за будь-яких умов. Честь поряд із гідністю являє собою найвищу соціальну цінність для особи та для держави в цілому, а тому навіть надзвичайний або воєнний стан не може бути підставою для їх обмеження. Те ж саме стосується й ділової репутації. Надзвичайний або воєнний стан не може ніяким чином обмежити право на особи на ділову репутацію. При цьому вважаємо, що законодавець також іде шляхом неможливості обмеження згаданих прав, про що свідчить його вказівка на недоторканність гідності, честі та ділової репутації у ст. 297 та ст. 290 ЦК України.

Як відомо, правове регулювання будь-якого права, зокрема й права на честь, гідність та ділову репутацію, здійснюється за допомогою різноманітних методів та способів. У літературі виділяють три основних способи правового регулювання: дозволи, зобов'язання та заборони. Дозволи пов'язані з наданням суб'єктам можливості здійснювати певні дії для задоволення власних інтересів. Зобов'язання – це покладання на особу обов'язку активної поведінки відповідно до закону або договору. Заборони являють собою покладання на особу обов'язку утримуватися від вчинення дій певного роду [18, с. 230; 19, с. 532]. Окрім цього, розрізняють і допоміжні способи – стимулюючі й обмежуючі. В якості стимулюючих виступають пільги, привілеї, заохочення, рекомендації, компенсації тощо. В якості обмежуючих – ліміти, покарання, призупинення тощо [20, с. 128].

Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану також проявляються через відповідні способи правового регулювання. Однак не слід забувати, що межі – це «вулиця з двостороннім рухом», а отже, не тільки особа-носій має дотримуватися меж під час здійснення згаданих прав, а й усі інші особи, які їй протистоять, зобов'язані також ураховувати певні рамки під час здійснення власних суб'єктивних прав.

Як ми вже стверджували, визначення меж здійснення особистих немайнових прав – це складне завдання, а встановлення меж у здійсненні права на честь, гідність та ділову репутацію – ще складніше, адже це таке право, яке ми здійснюємо майже кожного дня, самі того не помічаючи. Але поміркувавши глибше, а також керуючись тезами про те, що «здійснення будь-якого права не може бути безмежним» та «межі стосуються як носія права (правомочної особи), так і всіх інших (зобов'язаних осіб)», ми дійшли таких висновків. По-перше, межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію для особи-носія є межі здійснення будь-яких особистих немайнових прав інших осіб. Так, під час захисту права на честь, гідність та ділову репутацію особа-носій не може, наприклад, розкрити таємниці особистого й сімейного життя інших осіб, розповсюджувати інформацію про їхній стан здоров'я або таємницю кореспонденції та ін.

По-друге, урахувавши специфіку права на честь і гідність, необхідно зазначити, що його обсяг є незмінним. Особа має це право від народження й воно не збільшується й не применшується ані отриманою освітою, ані соціальним статусом або матеріальним достатком. Це право не може вступати в конфлікт із таким же правом іншої особи, адже їхній обсяг є рівнозначним. Тож про межі можна згадувати, якщо це право порушене (тобто порушені межі) і необхідно вживати засоби захисту. Трохи інша ситуація з правом на ділову репутацію. Кожна особа має власний (відмінний від інших осіб) обсяг цього права. Крім того, ділова репутація – це благо, яке вступає в цивільний оборот у правовому режимі майна (наприклад, за договором концесії). Отже, питання меж і обмежень тут буде іншим. У ситуації з межами права на ділову репутацію необхідно звертатися до конструкції заборон, дозволів, зобов'язань.

По-третє, тісно пов'язаним із правом на честь, гідність та ділову репутацію є право на свободу вираження поглядів. Особливо яскраво це відображає національна практика й практика Європейського суду з прав людини. У попередніх своїх дослідженнях ми дійшли висновку, що розглядаючи національну судову практику щодо захисту права на честь, гідність та ділову репутацію, а також практику Європейського суду, у будь-якому разі зіштовхуєшся з правом на свободу вираження поглядів, однак там, де національні суди визнають факт порушення честі, гідності та ділової репутації, Європейський суд із прав людини визнає втручання в право на свободу вираження поглядів. Така тенденція простежується через те, що національне законодавство не відповідає певним вимогам «якості» щодо обмежень, які дозволяють втручання в право на свободу вираження поглядів (доступність цих положень для того, щоб особи мали вказівки відносно юридичних норм, які можна застосувати до справи, та достатньої чіткості їх формулювання) [26, с. 21–24]; у позові про захист честі, гідності та ділової репутації потрібна наявність об'єктивного зв'язку між оскаржуваним твердженням і особою, яка звернулася до суду з позовом про дифамацію; для виникнення підстави позову про захист честі, гідності та ділової репутації необхідно, щоб у дифамаційному твердженні містилася вказівка на конкретну особу; національне законодавство щодо захисту честі, гідності та ділової репутації повинне проводити чітку різницю між оціночними судженнями та фактами, при цьому правдивість оціночних суджень не підлягає доведенню, на відміну від фактів, в іншому разі – це втручання в право на свободу вираження поглядів; окрім вітчизняного законодавства, національні суди повинні брати до уваги останні

рекомендації ПАРЄ, Резолюцію Європарламенту, звіти Комітету міністрів РЄ, Human Rights Watch, Держдепартаменту США.

Отже, межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану проявляються через заборони та зобов'язання, а саме: через заборону порушувати особисті немайнові права інших осіб, зокрема права на честь, гідність та ділову репутацію; заборону порушувати право на свободу вираження поглядів та обов'язок утримуватися від дій, які можуть призвести до таких порушень. Це стосується як носія права, так і всіх інших осіб, які йому протистоять. Однак необхідно зазначити, що заборона порушувати права інших осіб та обов'язок утримуватися від дій, які можуть порушити їх – це так звані універсальні, загальні межі, які притаманні здійсненню будь-якого права, зокрема й праву на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Однак аналіз чинного законодавства дає можливість побачити й інші, спеціальні межі здійснення згаданого права, але це такі межі, яких повинні дотримуватися всі інші особи, що протистоять особі-носію під час здійснення ним права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану. Так, Закон України «Про телебачення та радіомовлення» у ч. 1 ст. 60 передбачає обов'язок працівників телерадіоорганізацій не допускати випадків поширення в телерадіопрограмах відомостей, які порушують права й законні інтереси громадян, принижують їхню честь і гідність [21]. Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» в ч. 2 ст. 3 містить заборону використання засобів масової інформації для завдання шкоди честі й гідності особи [5]. Закон України «Про телебачення та радіомовлення» передбачає заборону використання телерадіоорганізацій для поширення інформації, яка порушує законні права й інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на їхню честь і гідність (ч. 2 ст. 6) [6]. Ст. 24 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» та ст. 22 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» містять заборону застосування тортур, жорстокого чи принижуючого гідність поводження або покарання під час дії надзвичайного або воєнного стану [22; 23].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що межами здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію в умовах надзвичайного або воєнного стану є рамки, визначені особою-носієм під час вибору способу виконання можливостей, закладених у змісті цього права, що повинні відповідати правовим рамкам, установленим законодавцем та відображеним у законодавстві. Межі здійснення права на честь, гідність та ділову репутацію являють собою «вулицю з двостороннім рухом», де, з одного боку, існує особа-носіє, яка має певні рамки своєї поведінки, а з другого – невизначене коло осіб, які зобов'язані не порушувати законні межі цього права. Межі здійснення права на честь і гідність в умовах надзвичайного або воєнного стану існують практично в незмінному вигляді. Оскільки саме право є абсолютним та природним, то його межі не є фіксованими. Право на честь, гідність та ділову репутацію іншої особи не припиняє власного права. Теза «моє право закінчується там, де починається право іншої особи» тут не працює. Це пояснюється тим, що співіснуючі права на честь, гідність та ділову репутацію не порушують меж одне одного, не вступають у конфлікт, навіть коли вони «накладаються» одне на одне. Питання меж виникає лише в разі порушення цих прав. І тоді воно буде пов'язуватися із захистом.

Список використаних джерел:

1. Бірюков І.А. Цивільне право України. Загальна частина : [навчальний посібник] / І.А. Бірюков, Ю.О. Заїка. – К. : КНТ, 2006. – 480 с.
2. Волков А.В. Принцип недопустимости злоупотребления гражданскими правами в законодательстве и судебной практике (анализ более 250 судебных дел о злоупотреблении правом) : [монография] / А.В. Волков. – М. : Вольтерс-Клувер, 2011. – 960 с.
3. Малиновский А.А. Пределы субъективного права / Малиновский А.А. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zonazakona.ru/law/comments/138/>.
4. Емельянов В.И. Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами / В.И. Емельянов. – М. : «Лекс-Книга», 2002. – 160 с.
5. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України від 16.11.1992 р. № 2782-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2782-12>.
6. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 р. № 3759-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3759-12>.
7. Гражданское право : В 4 т. Том 1: Общая часть : [учебник] / Под ред. Е.А. Суханова. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – 362 с.
8. Аникин А.С. Создание и осуществление исключительных прав : автореф. дис. ...канд. юрид. наук / А.С. Аникин ; Академия народного хозяйства при Правительстве Российской Федерации. – Москва, 2008 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dissercat.com/content/soderzhanie-iosushchestvlenie-isklyuchitelnykh-prav>.

9. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... докт. юрид. наук / Л.В. Красицька. – Донецький національний університет. – Вінниця, 2015. – 496 с.
10. Цивільне право України : [підручник] / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 864 с.
11. Малиновский А.А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А.А. Малиновский. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 352 с.
12. Стефанчук М.О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : [монографія] / М.О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2008. – 184 с.
13. Давид Л.Л. Межі здійснення та обмеження суб'єктивних цивільних прав на промисловий зразок // Л.Л. Давид [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/2_2014/28.pdf.
14. Тоцька К.М. Обмеження права власності на земельну ділянку: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук / К.М. Тоцька. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2015. – 226 с.
15. Поротикова О.А. Проблемы злоупотребления субъективным гражданским правом / О.А. Поротикова. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 117 с.
16. Толковый словарь русского языка. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lib.ru/DIC/OZHEGOW/ozhegow_m_o.txt.
17. Толковый словарь русского языка В. Даля [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovardalja.net/word.php?wordid=22553>.
18. Матузов Н.И. Теория государства и права / Н.И. Матузов, А.В. Малько [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pravo-olymp.ru/wp-content/uploads/2013/04/TGP_Matuzov_Malko.pdf.
19. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
20. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве / А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 250 с.
21. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>.
22. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>.
23. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
24. Розгон О.В. Межі та обмеження права власності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О.В. Розгон ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – С. 16.
25. Є.О. Мічурін. Обмеження майнових прав фізичних осіб: концептуальні та правові аспекти // Є.О. Мічурін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://asta.edu.ua/files/ctatti/08.06.15/27.pdf>.
26. Свобода вираження мнения в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (Статья 10); Interights, руководство для юристов, текущее издание по состоянию на октябрь 2009 г. – С. 87.

